

Bengt Molander

Hur vi oss än i världen vänder . . .

Om orsaksbegreppet och mänskliga handlingar

I denna artikel skall jag göra två saker. För det första skall jag presentera, och i någon mån argumentera för, den karakterisering av orsaksbegreppet jag genomfört i min avhandling *The Order There Is and The Order We Make. An Investigation into the Concept of Causation* (Uppsala 1982). Jag vill först och främst presentera mitt perspektiv. För det andra skall jag reagera på några av de synpunkter Lennart Nordenfelt framfört i sin recension (*Filosofisk tidskrift* nr 1, 1983).

1

Ett exempel till att börja med: att flaskan föll i tvättstället *orsakade* att tvättstället sprack. Vad är innebörden av "orsakade"? Det är problemet, i en första allmän formulering. Det svar vi söker skall inte vara bundet till flaskor som faller och tvättställ som spricker eftersom vi använder "orsaka" i en mångfald olika sammanhang, både i vardagslivet och i vetenskapliga sammanhang.

Många filosofer har försökt svara. Den filosofiska debatten under 1900-talet har, åtminstone inom den sk analytisk-filosofiska traditionen, förts på ungefär följande sätt. Spelbrickorna är förslag av typen: "a orsakar b" betyder . . ., där det i stället för prickar står ett uttryck avsett att alltid fungera som en (på något sätt) upplysande *översättning*. Drag ett för en orsaksanalytiker är att finna motexempel till tidigare framförda förslag. Detta gör man genom att finna eller konstruera en situation som vi alla är överens om skulle beskrivas genom "a orsakade b" men där översättningen *inte* fungerar. Är inte strategin med motexempel effektiv kan man alltid förkasta ett förslag som *oklart* (på ett eller annat sätt). Drag två är att framföra ett eget förslag som både är klart framfört och klarar alla de motexempel som finns på lager. Så kommer nästa orsaksanalytiker och utökar lagret med ett än mer raffinerat motexempel. Bordet rensas på nytt. Och så fortsätter det.

Ungefär så ser branschen ut. Det saknas vare sig konstfullhet eller intellektuell energi. Mitt eget problem var att ju mer jag började

”kunna branschen” desto mer förvirrad blev jag. I strategin inriktad på översättningar tycktes man missa något mycket fundamentalt. Orsaksanalytikerna, och vi andra, tycks ju trots allt besitta en *förmåga* att bedöma om något faller under begreppet orsak-verkan eller ej – oklara gränfall oräknade, sådana får vi alltid räkna med. Den förmåga som vi använder för att *plocka ut* både exempel och motexempel! Ett klagörande av vari denna förmåga består kan knappast vara en fråga om att föreslå en översättning. I alla fall inte *enbart* det, ty översättningens korrekthet skall ju bedömas genom just den förmågan.

Att denna aspekt av mänsklig förmåga kommit i skymundan beror förmodligen på att den ofta ansetts ”höra till psykologin”. Det gör den naturligtvis, *också*. Precis som ordförklaringar också hör hemma inom olika språkvetenskapliga ämnen.

Orsaksanalytikernas spel fortsätter oförtrutet. Och ettersom de ständigt och jämt misslyckas kan man gripas av misstanken att vi *inte alls* vet vad vi menar med ”orsaka”. Detta vore emellertid en mycket omskakande slutsats. Jag skall senare antyda argument för att den slutsatsen är otänkbar. En linje i min tankegång skall jag visa fram redan nu.

Jag sitter här och skriver på min skrivmaskin, flyttar på mitt manus ibland, riktar in ljuset bättre osv. I alla dessa handlingar ingriper jag i världen, *orsakar* att ditten eller datten blir fallet. Jag säger naturligtvis inte, för att ta ett exempel, att jag ”orsakar att mitt manus ändrar läge”, i stället använder jag det bekvämare ”flyttar mitt manus”. Men flyttande (på detta sätt) *är* orsakande – och *flytta* är ett orsaksbegrepp. Detta, och många andra ”speciella”, orsaksbegrepp använder jag dagligdags. Jag vill därför säga: vi förstår mycket väl vad ”orsaka” betyder i en lång rad sammanhang. Varje påstående om motsatsen har en tung bevisbörd – t o m övermäktig tror jag.

2

Ett klassiskt exempel: en biljardboll kommer rullande och stöter iväg en annan biljardboll. Jaha, sade David Hume, här har vi en händelse (den första biljardbollen stöter mot den andra) först och sedan en annan (den andra biljardbollen rullar iväg), men vad är sambandet dem emellan? Vad är ”orsakandet”? Hur vi än observerar i det enskilda fallet kan vi ändå aldrig *se* annat än att den ena händelsen följs av den andra. Så sade Hume. Och med frågan ställd på det sättet är det svårt att inte ge honom rätt.

Hume, vår klassiska utgångspunkt för analyser av ”orsaka”, menade att vi i ett dylikt fall vet eller tror att liknande händelseförlopp

inträffat tidigare, och att de därför kommer att fortsätta att upprepas. Men detta är mänsklig förväntan om regelbundenheter, ingenting annat: i botten av varje orsaksbedömning finns en bedömning om att händelseförloppet faller under universell regelbundenhet, om *si*, så alltid också *så*. Nu är jag emellertid mer intresserad av Humes sätt att närma sig problemet än av hans lösningsförslag.

Humes fråga och hans inriktning på *observerandet* har blivit stilbildande. Resultatet fortsätter att bli detsamma: alla händelser tycks vara "lösa och åtskilda". Nutida efterföljare föredrar att säga att antagandet om ett samband mellan händelserna är ett "teoretiskt antagande". Något ligger i det. Och det har en viss lockelse i biljardbollsfalet. Men låt oss tänka på ett annat exempel: jag skalar ett apelsin. Genom att göra vissa rörelser med mina händer åstadkommer jag att skalet avlägsnas. Inte är mina händers rörelser hopplöst åtskilda från skalens avlägsnande. Jag *skalar* apelsinen. Händelserna hänger ihop. Men sambandet ser man inte som observatör, de hänger ihop i vad jag *gör*. Strategin att man *först* skall se händelserna som åtskilda och *sedan* försöka finna något - eventuellt bara ett "antagande" - som binder dem samman tycks mig börja i fel ände.

Hume, som var en klok karl, insåg naturligtvis att det blev en klyfta mellan teori och observation å den ena sidan och praktik och handlande å den andra. Han säger på ett ställe att som handlande människa är han "rätt nöjd" men att detta inte minskar hans filosofiska tvivel. Det är riktigt i så måtto att vi inte okritiskt kan lita på att vi är "nöjda i praktiken". Felet är att han i sin filosofiska analys låter det att han är rätt nöjd som handlande människa *helt slås ut av* vad han observerar och antar i sina kontemplativa stunder.

Jag har tagit detta att vara "rätt nöjd" som handlande människa som allvarlig utgångspunkt. Jag har försvarat den utgångspunkten och undersökt hur långt den bär. Och den bär långt. I de följande avsnitten skall jag presentera min karakterisering av orsaksbegreppet.

3

Med en karakterisering av orsaksbegreppet menar jag en karakterisering av vad det innebär *att ha* (besitta, förstå) detta begrepp. Att ha detta begrepp likställer jag med att förstå innebörden av en familjs språkliga uttryck, *orsaksuttryck*; jag låter "orsaka" stå i centrum. Vad innebär det att ha begreppet och förstå innebörden av uttrycken? Det innebär att veta (eller hålla för sant) vissa saker samt att ha en komplex förmåga. Denna förmåga består väsentligen i att kunna använda orsaksuttryck på ett (något så när) korrekt sätt i språklig kommunikation. Det innebär inte enbart att korrekt kunna beskriva

vissa situationer utan också att kunna fråga, diskutera och handla i enlighet med språkliga meddelanden; för all del också: tänka och resonera för sig själv. En bra karakterisering skall visa upp de centrala och sammanhållande aspekterna av denna förmåga samt visa upp vad vi talar om när vi använder orsaksuttryck.

Så långt några ganska allmänna och abstrakta perspektivmarkeringar. De två mest centrala delarna i min karakterisering är följande. För det första, att hävdandet av en orsaksutsaga innebär att förbinda sig till en viss typ av *hypotetisk jämförelse* vilken tar som utgångspunkt: om orsaken inte hade inträffat . . . För det andra, att orsaksrelationen är *den relation* om råder mellan det faktum att *p* och det faktum att *q* närhelst en människa ser till att *q* genom att se till att *p*. Det måste formuleras litet försiktigare, men huvudidén framgår. Jag kallar det en *ostensiv definition* (en utpekande definition). Jag utgår alltså från handlingar av typen "göra något genom att göra något annat". Sådana finns det gott om. Jag skjuter iväg mitt manus med handen. Eller mera tillkrånglat uttryckt: Jag ser till att mitt manus förflyttas genom att skjuta iväg det med min hand. I denna handling är orsaksrelationen den relation som råder mellan det faktum att min hand rör sig och det faktum att mitt manus förflyttas. Och sedan vill jag tillägga: även i andra fall, då inga handlingar alls är inblandade är orsaksrelationen *samma* relation.

Detta är i grova drag min karakterisering. Jag skall utveckla den i följande avsnitt.

4

Vilka orsaksuttryck har vi i vårt språk? En avgränsning av sådana och en karakterisering av orsaksbegreppet kan naturligtvis inte göras isolerade från varandra, men vi kan ändå orientera oss om (intuitivt) klara orsaksuttryck.

Det exempel jag inledde första avsnittet med var: att flaskan föll i tvättstället orsakade att tvättstället sprack. I stället för "orsakade" kan vi säga "åstadkom", "gjorde", "hade som konsekvens", "hade som verkan", "resulterade i" - och det går att fylla på med ytterligare alternativa uttryckssätt. *Ordet* "orsakade" spelar inte någon avgörande roll. De exemplifierade uttrycken kan användas som "allmänna" orsaksuttryck, och med *allmänna* menar jag att de inte är knutna till speciella typer av orsaker och verkningar.

De är allmänna i kontrast till sådana "speciella" orsaksuttryck som "skjuta iväg", "värma upp", "lösa upp" (i en vätska) och "hålla uppe". Detta är bara ett litet urval, hela vårt språk är genomsyrat av sådana orsaksuttryck. Hur man kan lyfta fram ett allmänt "orsaka" i

samband med dessa uttryck (det är inte en "ren" översättning) antydde jag med hjälp av exemplet "skjuta iväg" i föregående avsnitt.

Jag har exemplifierat med hjälp av orsaksverb därför att sådana är centrala i samband med handlingar. Det finns också många andra uttryck som (mer eller mindre) klart till sin innebörd förutsätter orsaksbegreppet. Ett fotspår är ett *avtryck* av en fot, d v s *orsakat* av en fot. Det får räcka med det exemplet.

En översikt över orsaksuttryck leder inte i sig till någon viss karakterisering av orsaksbegreppet. Men man kan dra den preliminära slutsatsen att en person som behärskar speciella orsaksuttryck, men inte allmänna, ändå kan sägas vara i besittning av orsaksbegreppet. Grunden till denna slutsats är att en person som behärskar (tillräckligt många) speciella orsaksuttryck lätt kan lära sig använda också de allmänna, t ex "orsaka". Återigen kan jag hänvisa tillbaka till det mönster som jag antydde i samband med exemplet "skjuta iväg manus" ovan. Min karakterisering, som jag strax skall komma till, visar mer i detalj hur vi kan komma från det speciella till det allmänna.

Det är alltså lätt att lägga till allmänna orsaksuttryck till ett språk som innehåller speciella sådana. Men kan man till ett språk som inte innehåller några orsaksuttryck, vare sig allmänna eller speciella, lägga orsaksuttryck och förklara deras innebörd inom utgångsspråkets ram? Svaret bör vara nej. Och det kan man *övertyga sig* om genom att utgå från vårt språk och stryka bort alla orsaksuttryck (åtminstone försöka). Det som blir kvar är i hög grad "löst och åtskilt". Vi kan känna den humeska erfarenheten inför det språk som finns kvar. I det språket finns inte "hålla fast", "vara fäst vid", "trycka in", "ta i" o s v. *Inga* verb som täcker ingripanden i världen. Och inte många uttryck som anger sammanhang. Funderar man över det språk som kan finnas kvar inser man det hopplösa i att förklara orsaksuttrycks innebörd i termer av ett sådant rensat språk.

Om denna tankegång är riktig, och det tror jag den är, så kan vi dra slutsatsen att orsaksuttrycks innebörd kan förklaras endast i termer av andra orsaksuttryck. Översättningsanalyser, den typ jag diskuterade i första avsnittet, kommer då att gå i cirkel. Detta är *en* mening i vilken man kan säga att orsaksbegreppet är ett "primitivt" begrepp (som Lennart Nordenfelt påpekat använder jag "primitivt begrepp" i flera betydelser i min avhandling utan att klart göra reda för det). Parentetiskt kan jag tillfoga att jag (numera) tror att de flesta av våra begrepp är primitiva i denna mening.

Orsaksbegreppet är också primitivt i en *annan* mening, nämligen i den meningen att vi inte kan tänka oss ett begreppssystem utan det

och samtidigt tänka oss en begriplig värld sedd genom detta begrepps-system. Begreppet är *världs-konstituerande* kan vi säga. Vi kan igen tänka oss den situation jag nyss skisserade. Vi försöker stryka bort alla orsaksuttryck ur språket. Det är relativt lätt att tänka sig att med en rödpenna i handen gå igenom en ordlista över svenska språket. Det blir inte så mycket intressant kvar. Kanske det skulle duga att tänka med i någon mening?

Men det kan jag tänka, jag som sitter här i analytikerns position. "Sitta" är kanske ett tveksamt fall, är det ett orsaksuttryck eller ej? Men "skriva" och alla andra ingripa-i-världen-uttryck är orsaksuttryck. Att bordets ben "håller uppe" bordsskivan har också strukits bort. Det är svårt, till och med omöjligt, att tänka mig *in i* ett sådant språk. Och jag tror inte det enbart beror på min bristande fantasi! Jag skall senare återkomma till primitiv i betydelsen världskonstituerande från ett något förändrat perspektiv.

5

Jag har sagt att *ordet* "orsaka" inte nödvändigtvis har någon privilegierad ställning. Men en ordnad presentation kräver att jag håller mig till en uttrycksform. Jag skall därför presentera min karakterisering som en specifikation av innebörden av påståenden av formen:

(C) Att p orsakade att q .

I anslutning till det tidigare exemplet: p och q motsvaras där av satserna "flaskan föll i tvättstället" respektive "tvättstället sprack". Orsaksrelationen råder mellan fakta. Det kan naturligtvis ifrågasättas, men jag skall här helt lämna åt sidan diskussionen om det är fakta, händelser eller någon annan kategori som är primär. Skälet att välja preteritumformen "orsakade" är helt enkelt att jag vill markera att jag behandlar en utsaga om ett enskilt fall; skulle jag ha "orsakar" frestar det till läsningen "orsakar-alltid". Orsakslagar, eller andra lagar, spelar inte någon roll i min karakterisering.

Ett självklart villkor som måste vara uppfyllt för att ett hävdande av en utsaga av formen (C) skall vara riktig (och utsagan sann) är att p och q båda skall vara sanna. Mera informellt: både orsak och verkan inträffade. Dessutom kan man inte säga att någonting orsakade sig självt. Jag ser dessa som krav vilka ställs av språkgemenskapen; båda tillsammans kan fångas av följande formulering:

(C1) p och q beskriver skilda händelser (eller tillstånd).

Jag har tagit besittandet av orsaksbegreppet som grundläggande. C1

är "en del" av detta i den meningen att en person som håller C för sann men p eller q för falsk avviker så mycket från den accepterade normen att han inte kan sägas besitta orsaksbegreppet. Motsvarande gäller om någon håller C för sann och håller för sant att p och q beskriver en och samma enskilda händelse. Det sista förutsätter att det finns givna några kriterier på "skilda händelser". Villkoret handlar alltså om korrekt användning av C givet ett accepterat begreppssystem. Jag skall ta ett exempel.

En gas är innesluten i en behållare. Inom ramen för ett begreppssystem där temperatur definieras med ett visst medelvärde för molekylernas rörelseenergi är det inkorrekt att säga att en ökning av temperaturen orsakade att molekylernas medelrörelseenergi ökade (och lika inkorrekt att hävda det omvända).

6

Så kallade villkorsanalyser är legio i försök att karakterisera orsaksbegreppet. Tanken är att orsaken är ett nödvändigt och/eller tillräckligt villkor (av något slag) för verkan. Oftast har man velat föreslå en översättning av C till en om-så formulering (eller en kombination av flera sådana). Branschen är mycket högt utvecklad i konstfärdighet, både i förslag och motexempel. Jag går förbi det i tysthet och skall bara kort motivera och förklara den om-så jämförelse som utgör steg två i min karakterisering.

Vi återvänder till det inledande exemplet: att flaskan föll i tvättstället orsakade att tvättstället sprack. Det ligger nära till hands att säga att om inte flaskan hade fallit i tvättstället så skulle inte tvättstället ha spruckit. Nu kommer motexemplen. Det kunde ju varit så att någon annan flaska fallit och spräckt det, eller det kunde spruckit av andra orsaker (eller utan orsak). Vi rör oss med hypotetiska fall, utgångspunkten är att flaskan föll och att tvättstället sprack. Fantasin kan alltså flöda ganska fritt om vad som kunde ha hänt om inte flaskan fallit. Jag vill i alla fall hävda att följande formulering kan klara alla motexempel:

(C2) Givet omständigheterna, om det inte varit så att p (på det sättet det inträffade) så kunde det varit så att inte q (på det sättet det inträffade).

Illustrerat med det tidigare exemplet blir det ungefär som följer. Givet omständigheterna (flaskan, tvättstället, med mera), om inte flaskan hade fallit (på det sättet som den gjorde) så kunde det varit så att inte tvättstället spruckit (på det sättet det gjorde). Är man inte villig att skriva under *ens* på denna jämförelse så har man lämnat alla rimliga

intuitioner om "orsakade", t ex att verkan faktiskt *berodde på* orsaken ("berodde på" är också en medlem i familjen av allmänna orsaksuttryck). C2 är förvisso *mycket* öppen och anpassbar, genom "omständigheterna", "kunde" och "på det sättet det inträffade". Det är inte särskilt förvånande att den går att anpassa till alla fall där vi vill att den skall gå att passa in. På det sättet är den inte alls en rimlig kandidat för att (tillsammans med C1) utgöra en översättning av C. Erligt den tolkning av s k kontrafaktiska villkorssatser jag föredrar uttrycker inte C2 ett påstående som är sant eller falskt, den är ett uttryck för en jämförelse som *vi gör*. Det är mänsklig fiktion, om än seriös sådan. C2 visar fram ett sätt att resonera som vi i och med hävdandet av orsakspåståendet förbinder oss till. Det är långt ifrån triviale, och dylika jämförelser är väsentliga för t ex generaliseringar och olika indirekta bedömningar. C2 anger jämförelsens *form*, i och med hävdandet av utsagor av formen C förbinder vi oss till *någon* jämförelse av denna form (*ett* orsakspåstående kan medge *olika* varianter av C2 beroende på hur omständigheterna avgränsas och hur "sätten" avgränsas). En motivering till de parentetiska "på det sättet" är också att lämna öppet

7

C1 och C2 visar fram olika aspekter av vår förståelse av "att *p* orsakade att *q*". De är emellertid inte tillsammans uttömmande, långt därifrån. När vi i en viss situation hävdar att något *faktiskt orsakade* något annat vill vi hävda ett samband som finns i just den situationen. Detta fångas inte av den kontrafaktiska jämförelsen C2, den försöker gå en bakväg (den som så inbjudande öppnades av Hume) - och stannar bokstavligen i det kontrafaktiska.

Orsakrelationen är också asymmetrisk i den meningen att inte både "att *p* orsakade att *q*" och "att *q* orsakade att *p*" kan vara riktiga. Jämförelser av typen C2 garanterar inte denna asymmetri. Inte heller har man någon hjälp av hänvisningar till tidsföljd. Det faktum att ett snöre är spänt mellan tavlan och en spik på väggen orsakar att tavlan bibehåller sitt läge. Det är lätt att finna många exempel där orsaken är (i vardagsmening) samtidig med verkan.

Jag ser ingen anledning att bekymra mig så mycket över händelsers exakta tidsföljd. Det väsentligaste tycks mig vara vårt begrepp om en asymmetrisk *beroenderelation* mellan fakta - vilken tycks oberoende av detaljerade tidsangivelser. Det är denna som det tredje steget i min karakterisering skall fånga.

Tal om uttrycks innebörd och vad det är att förstå innebörd och ha ett begrepp är meningsfullt endast inom en kommunikationsgemenskap.

skap (en språkgemenskap). I en kommunikationssituation, låt oss säga ett *samtal* är det nödvändigtvis förutsatt att bägge personerna är handlande varelser och vet att de är det (att *veta* och att *vara* är här oskiljbara). Dessutom måste de samtalande erkänna varandra som handlande varelser. För att övertyga oss om detta kan vi tänka på en situation där jag (läsaren skall här också tänka i "jag"-form) möter en person (eller något som ser ut som en person) som utstöter ljud i form av uttryck som liknar dem jag använder. Vi inleder ett samtal (eller något som på ytan liknar ett samtal). Så säger personen: *jag är inte någon handlande varelse!* Antag att han har rätt. Då har han inte avsiktligt sagt: "jag är inte någon handlande varelse" (eller något av det han eljest frambringar med munnen). Och därmed är det han har sagt lika meningsfullt som surrandet från min skrivmaskin. Det är själv motsägande att både *säga och mena*: jag är ingen handlande varelse. Det är naturligtvis möjligt att min samtalspartner fått uttrycket "handlande varelse" om bakfoten (det är knappast ett alldagligt uttryck). För att utreda detta måste jag pröva mig fram. Jag får söka mig tillbaka till olika bestämda handlingar och handlingsuttryck; handlingar finns i överflöd. Det skall inte vara svårt att komma överens om ord som "stå", "sitta" och "tala": och att vara handlande är *just* att göra sådant (och veta det). Skulle alla dylika förslag misslyckas kommer vi bara tillbaka till en variant av det meningslösa "jag är inte någon handlande varelse". (Det är meningslöst, men jag kan då säga: *han* är ingen handlande varelse i den enda mening jag kan förstå det; även om jag nog skulle säga "det" i stället för "han".)

Vi är allihop handlande varelser och vet att vi är det. Detta är inget "antagande" i betydelsen hypotes. Det är en grundläggande övertygelse, konstitutiv för vår värld. Så *är* världen. Någoting om fri vilja skall inte blandas in i den här diskussionen. Vi gör saker, åstadkommer saker i världen (rör oss, flyttar på saker, talar). Även en mycket gravt fysiskt handikappad människa kan göra *något* (om kommunikation alls skall vara möjlig).

Denna långa utflykt för att visa fram en startpunkt som inte går att ifrågasätta på ett meningsfullt sätt. I detta att vara handlande människor i världen utanför ens egen kropp, se till att händelser utanför kroppen inträffar, ligger en förståelse av en asymmetrisk beroenderelation: att *si och så* hände berodde på *mig*. Detta är inte orsaksrelationen ty den råder mellan fakta. Men vi *har* ett begrepp om en asymmetrisk beroendesituation. Och denna förståelse är något vi *alla* har. Att göra begripligt vari den består genom att försöka hacka sönder den ytterligare är hopplöst. Vi förstår den som deltagare, eller inte alls.

När vi står som ansvariga för någon händelse utanför våra kroppar är det något som åstadkommits genom en kroppslig aspekt av det vi gjorde. Det något tillkrånglade uttryckssättet är väsentligt. Det sätt på vilket vi primärt känner *vad* det är vi gör är genom det som åstadkoms (handlingens resultat). Det är inte så att vi primärt känner handlingen under en detaljerad beskrivning av kroppsliga (och inomkroppsliga) aspekter. "Flytta något" och "ta något" är de sätt på vilka vi känner och förstår våra handlingar, inte genom en fysisk beskrivning av de inblandade kropps rörelserna.

Enligt vår världsbild finns dock fakta om den handlandes kropp (ev tillsammans med "omgivningsfakta") genom vilka resultatet åstadkoms. Nu har vi orsaksrelationer mellan fakta. Det faktum att Bengts hand rörde sig orsakade det faktum att manuset ändrade plats. Och det visste vi ju från början. Varför denna långa och krångliga väg? Jo, för att visa att i vår förståelse av handlingar *har* vi all förståelse vi behöver om en asymmetrisk beroenderelation som sedd med den allmänna världsbilden att människor är också natur *är* en förståelse av orsaksrelationen.

Med andra ord: Hume och andra var ute och letade efter något vi inte behöver leta efter för att karakterisera orsaksbegreppet. Vi behöver inte söka efter någon beroenderelation som skall "antas". Jag har talat om "människan är också natur" som en del i vår världsbild, skälet till detta är att det inte är en empirisk hypotes som kan stödjas eller motsägas av empiriska fakta (*allt* talar för det).

8

Nu är grovjobbet gjort. Återstår bara att formulera min ostension på ett sammanfattande sätt:

(C4') Det finns en relation mellan fakta, kalla den "orsaksrelationen", och det är *den relation* som råder mellan det faktum att *p* och det faktum att *q* närhelst en handlande människa såg till att *q* genom att se till att *p*, givet att enligt den begreppsliga ram som används så beskriver *p* och *q* skilda händelser (eller tillstånd).

Jag har kallat den en *ostensiv* karakterisering eftersom den *pekar ut* orsaksrelationen. Men det är inte ett utpekande av *ting*. Det är snarare ett sätt att visa fram vari vår förståelse av att relationen råder består. Det är *inte* en översättning. Vi vet att det är *rätt relation* genom att vi vet vad det innebär att handla, speciellt vad det innebär att ingripa i världen. Man kan inte begära någon yttre kontroll (se avsnitt 10 nedan). Som alla ostensiva definitioner blir C4' cirkulär om den läses som en översättningsanalys.

Min *fullständiga* karakterisering av orsaksbegreppet, dvs av vad

det innebär att förstå innebörden av påståenden av formen C, består av C1, C2 och C4' tillsammans.

Två kommentarer till C4'. Den sista kvalifikationen, om "skilda händelser" är avsedd att utesluta logiska och symboliska "genom att", t ex sådana som används i "hälsa genom att höja handen" och i "han visade glädje genom att hoppa högt". Att detta också är framgångsrikt kräver lite längre resonemang och jag tar därför inte upp det här. (Lennart Nordenfelt påstår felaktigt att denna kvalifikation gör C1 överflödig.)

Den andra kommentaren är att jag inte alls begränsar "genom att"-handlingar till vardagshandlingar "nära kroppen". Att jag tidigare främst diskuterat sådana var för att visa det obehövliga i att klämma in någon "ny förståelse" i steget från handlingsbegrepp till orsaksbegrepp. Att åstadkomma förändringar i molekyler genom att utsätta dem för viss strålning är en handling som *ryms* i den bas jag utgår från. Det enda sätt basen är fixerad på är genom en mycket vid handlingstyp. En kärnpunkt är att vi alla vet att det finns sådana handlingar och att vi alla känner sådana från vår egen erfarenhet; vi ingriper alla i världen omkring oss.

Jag anser att min karakterisering är *fullständig*, även om jag mer garderat har talat om: *min* fullständiga karakterisering. Om vi tänker oss en person som är på väg att lära sig svenska, men inte hittills lärt sig de *allmänna* orsaksuttrycken, t ex "orsaka", skulle han kunna introduceras till och lära sig deras innebörd genom att de aspekter jag angivit i min karakterisering används (låt vara: formulerade lite mera vardagligt). Det behöver inte i praktiken vara den enda vägen. *Med* den förståelsen skulle personen, vill jag hävda, klara sig utmärkt (utom i vissa filosofiska diskussioner *om* orsaksbegreppet). *Med* den förståelsen kan man meningsfullt diskutera både mera formella karakteristika (t ex om orsaksrelationen är transitiv) och användningen av detta begrepp tillsammans med lagar.

9

Våra mänskliga förmågor är begränsade. Det finns naturligtvis orsakssamband även där människors handlingar faktiskt inte är inblandade. Stormen orsakade att löven rycktes bort från trädet. Vi har goda skäl att säga att det är samma relation inblandad som då vi kan åstadkomma att saker flyttar sig genom att sätta luften i rörelse. Skälen är snarast självklara. Blås på ett löv! Relationen mellan luftrörelsen och lövets rörelse är densamma om luftrörelsen var en persons blåsande eller ej. All vår vetenskap förutsätter denna identifikation. Om alla andra typer av ingrepp i naturen kan vi säga samma sak. Vi

har samma relation oberoende om människors handlande är inblandat eller ej i ett enskilt fall. Det är därför inte alls svårt att tillämpa orsaksbegreppet på förhållanden som människor definitivt inte kan göra något åt, t ex långt ute i universum.

Jag föreslår naturligtvis inte att folk går omkring och tänker medvetet på ett sätt som anges i C4' - inte heller att de *bör* göra det i empiriska undersökningar. Man kan t ex *tala över* elektricitetslära och med denna som bas dra slutsatser om orsakssamband. Men i mitt analytiska perspektiv skulle jag vilja peka ut den empiriska basen för elektricitetsläran, bl a i form av experiment, och säga: det är när de lär sig ingripande och manipulationer de får sin förståelse av orsaksbegreppet tillämpat i *det* sammanhanget.

Jag kan på det sätt som jag här bara har antytt försvara min karakterisering som en teoretisk hypotes. Människor *utvärderar sig* i sina orsaksbedomningar precis som om de accepterar C4' (och likaså C1 och C2, men det kanske är mindre kontroversiellt). Min karakterisering har därför förklaringsvärde.

Orsaksrelationen är alltså *samma* relation vare sig mänskliga handlingar är inblandade eller ej. Det är *samma* i precis den mening som anges i C4', det är *den* relationen. Nu är vårt allmänna orsaksbegrepp öppet - det används inom många olika områden - det gör att vi kan ha mera bestämda kriterier för att bedöma om det är *den* relationen inom begränsade områden. Jag vill emellertid säga att det inte går att gå andra vägen, dvs att försöka specificera så noggrant som möjligt varje detaljerat händelseförlopp och därigenom "induktivt" komma fram till vårt allmänna orsaksbegrepp. Jag vill tvärtom säga: en sådan undersökning gör vi *med* det orsaksbegrepp jag karakteriserat, för att lära mera om vad som är orsak och verkan inom olika områden - och vad som sker *när* någonting orsakar något annat (inom något område). Jag nöjer mig med dessa antydningar.

En utmärkt egenskap hos C4' är att den visar vad vi *talar om* när vi talar om fakta vilka är relaterade som orsak och verkan. Det har jag åstadkommit genom att *aldrig släppa* det att vi talar om förhållanden i världen omkring oss. Begreppskarakteriseringar som gör begreppsförståelse till något mentalt - må det vara åsikter, mentala bilder eller något annat - får problem med att tala om vad vi refererar till i världen. Det blir något mystiskt! Förståelse har naturligtvis en mental "insida" också, men det är bara *en sida*. Min karakterisering innehåller därför vad man skulle kunna kalla: *referens genom ostension*.

Det ostensiva (eller indexikala) elementet tillåter också att *samma* orsaksbegrepp kan bibehållas trots att åsikterna (teorierna) om vad som egentligen orsakar olika fenomen kan förändras. Samma grund-

läggande förståelse kan kombineras med åsikten att alla orsakssamband är av mekanisk tryck-stöt typ. Men det är blott *en* teori. Vi har släppt den, men kan ha samma orsaksbegrepp. Ett sådant allmänt begrepp är högst förtjänstfullt när det gäller att möjliggöra kommunikation!

10

Med detta har jag presenterat och försvarat min karakterisering. Jag har valt att presentera mitt perspektiv och mitt sätt att konstruera fram karakteriseringen med utgångspunkt från den mycket grundläggande förståelse som vi har genom att vi är handlande varelser. Det *går* att göra som jag gjort! Men *måste* man göra så?

Det enda "måste" som gäller är "mest övertygande argument". En sida av detta är ju att visa på defekter i alternativa förslag till karakteriseringar. Ett ibland ganska grisigt arbete, men ibland också lärorikt. Hur som helst, den destruktiva sidan (motexempel osv) har jag funnit lämpligast att inte tynga den här artikeln med.

I resten av artikeln skall jag ta upp några av Lennart Nordenfelts kommentarer. Eftersom redaktören för Filosofisk tidskrift inte anser att utförliga svar på Nordenfelts kritiska anmärkningar "ger så mycket" skall jag bara göra ett allmänt påpekande samt därefter ta upp Nordenfelts kommentarer till C4'. Det allmänna påpekandet är: Jag anser inte att Nordenfelts kritiska kommentarer träffar vad jag skrivit, utom i ett fall, nämligen att jag använt "primitivt begrepp" i olika betydelser utan att klart ange det (de betydelser som nämns i 4 ovan).

Därmed över till Nordenfelts kommentarer till C4'. Han skriver: "Själva formen hos C4' är originell. Det är helt klart ingen explicit definition. C4' ger inte vad vi normalt skulle kalla en analys av orsaksbegreppet". Vad som är "vi" och "normalt" sägs inte. Men jag misstänker att det "normala" är den typ av översättningsanalyser jag nämnde i avsnitt 1 ovan, helst av allt i form av en explicit definition. Att vara normal i denna mening finner jag inte på något sätt angeläget.

L N ifrågasätter om min karakterisering C4' är lyckosam, han vill uppmärksamma (åtminstone) två svårigheter. I anslutning till att jag talar om "*den relation* som. . ." säger L N: "Molander tycks förutsätta att det bara finns *en* relation som alltid gäller mellan *p* och *q* i dessa fall. Denna förutsättning verkar orimlig. Det kan inte uteslutas att någon form av tidsrelation, t ex relationen "inte senare än" alltid gäller i de beskrivna fallen".

Jag tror L N har närmat sig C4' på fel sätt. Han tycks tänka sig att man skall gå ut och kontrollera de empiriska fallen och se vilka relationer som råder (alternativt: göra samma sak med våra åsikter och föreställningar). På det sättet kan vi aldrig vara säkra på att det bara "finns" *en* relation. Det "finns" obegränsat många man kan " hitta på" eller exemplifiera med en smula fantasi och tålmodighet. Vi kan *aldrig* garantera tal om *en* relation genom någon sorts yttre kontroll av ett antal empiriska fall. Men frågan gäller hur vi begreppsligt strukturerar vår erfarenhet och vår värld. Jag har ju försökt visa att *en* relationen förklaras genom vad vi *förstår* med att *den* relationen råder. Jag tar t ex för givet att L N inte blandar ihop "inte senare än" med den relation som råder mellan hans fingers rörelse och det att A- tangenten på hans skrivmaskin trycktes ned *då* han trycker ner den med sitt finger. Skulle han ha problem med det kastar det tvivel över meningsfullheten i vad som uppenbarar sig i hans skrivmaskin (t ex den recension som jag nu diskuterar). Vi utgår uppenbarligen från ganska skilda perspektiv på "analys".

Våra skilda perspektiv framgår också i hans andra kritiska kommentarer: "Även om definitionen skulle ge oss möjlighet att rätt identifiera kausalitet i vissa handlingssammanhang kan man undra vad den säger oss som alla fall av "naturlig kausalitet". Vad säger C4' för att hjälpa oss identifiera kausalitet i fall som när en storm orsakar trafik hinder eller när buller orsakar hörselskador?" Den enda "hjälp" vi får är att få en reflexiv förståelse av den förståelse vi använder i sådana bedömningar. Ser man det ur perspektivet "hjälp i en enskild empirisk bedömning" är värdet av C4' strängt taget noll. Och dessutom är det lika litet "identifieringshjälp" att vänta från C4' i fall då handlingar faktiskt *är* inblandade.

När L N talar om att "identifiera kausalitet" verkar det vara ungefär som om det gällde att "identifiera blåbär". En "bra analys" skulle då vara en med vilken vi på bästa sätt kan ge oss ut i skogen och bete oss så att vi varken missar några blåbär eller får med sådant som inte är blåbär. Sådana instruktioner är naturligtvis högst förtjänstfulla (när man skall plocka blåbär) – och man kan tänka sig "orsaksanalyser" för liknande syften (inom avgränsade empiriska områden). Problemet är bara att avgörandet av om blåbärsidentifieringen är effektiv förutsätter att vad som verkligen *är* blåbär är givet. Identifieringsinstruktioner förutsätter att kategoriseringen av blåbär är given (av sig själv, av Gud eller av något annat). Ett sådant perspektiv kan naturligtvis inte upprätthållas när det gäller förståelse av de mest grundläggande kategorier varigenom vi ser världen – varigenom vi *är* i världen.

Bortom de frågor L N ställer skymtar följande bild. Där finns *världen som den är* (kategoriserad "rätt", definitionsmässigt), *våra begrepp* (tänkt som våra åsiktsinnehåll, hur vi uppfattar våra sinneserfarenheter och dylikt mentalt) och för det tredje, filosofens *analys*. I bilden tänks dessa som tre prydliga och skilda (i alla fall "logiskt" skilda) universa. Jag tror inte L N skulle skriva under på precis denna formulering, men jag tror han tänker enligt en bild liknande den jag ritat upp. Jag anser att den bilden är oduglig att tänka korrekt med när vi vill komma åt att-ha-ett-begrepp-i-världen. Det är blåbärsidentificeringen uppblåst till gigantiska proportioner!

Jag har försökt karakterisera förstå-orsaksbegreppet-i-världen, med reflexion över denna värld i denna värld. Det är ett försök att nå insikt, förstå oss själva litet bättre. Och i denna verksamhet finns kanske inte någon slutpunkt. Framförallt finns det inte någon tredje plats varifrån vi kan oberoende bedöma om vår förståelse av vår förståelse är riktig. "Fullständigheten" av min karakterisering är på sin höjd en jämviktspunkt (som inte säkert är stabil). □

Notiser

Nils-Eric Sahlin disputerade den 27 november i Lund på avhandlingen *Secondary Levels in Decision Theory*.

Sten M Philipson har utgivit *Med naturen som referenspunkt. Om livsåskådningar i miljörorelsen*, Doxa 1984.

Om Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen handlar Staffan Källströms avhandling *Värdenihilism och vetenskap*, Acta Universitatis Gothoburgensis 1984.

Följande personer har sökt professuren i vetenskapsteori i Göteborg efter Håkan Törnebohm: Dieter Lang (Uppsala), Lennart Nordenfelt (Linköping), Jan Bärmark (Göteborg), Hermann Eberhard (Uppsala), Helge Malmgren och Claes Åberg (Göteborg), Bo Dahlbom (Umeå), Peter Gärdenfors (Lund), Göran Wallén (Göteborg), Tore Nordenstam (Bergen), Aant Elzinga (Göteborg) och Bengt Hansson (Lund).

Medarbetare i detta nummer av *Filosofisk tidskrift*: *Lars Bergström* är professor i praktisk filosofi i Uppsala, *Bengt Molander* har doktorerat i teoretisk filosofi i Uppsala, *Bertil Mårtensson* är amanuens i teoretisk filosofi i Lund, *Stig Nystrand* är lärare i teoretisk filosofi i Lund och *Björn Sundberg* har doktorerat i litteraturvetenskap i Uppsala.